

RECENSIONS

PUBLICACIONS DELS NOSTRES PROFESSORS

Enric CORTÉS, *Los discursos de adiós de Gn 49 a Jn 13-17. Pistas para la historia de un género literario en la antigua literatura judía*. Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona (Secció Sant Pacià), Ed. Herder, 1976, 551 pp., 21 x 14 cm.

La temàtica estudiada per l'A. constitueix un camp pràcticament inexplorat. Certs intents d'E. Stauffer el 1941 resten en un terreny molt vague, no van més enllà de la frontera de tímides intuïcions. S'ha d'esperar el 1950, any en què J. Munck publica el seu estudi: *Discours d'adieu dans le Nouveau Testament et dans la littérature biblique (Aux sources de la Tradition Chrétienne)*, ded. a Goguel, Neuchâtel-Paris, 1950, p. 155-170). Tanmateix, aquest treball, el mètode i les conclusions del qual manlleva constantment l'exegesi moderna, no entra en el terreny de la literatura apòcrifa i ignora pràcticament la literatura targúmica, tan important per a l'estudi del Nou Testament.

En certa manera, Cortès vol partir d'allà on acaba Munck, tot precisant, però, millor la forma i el contingut del gènere que ell anuncia. És precisament ací on rau l'interès i la novetat del treball de l'A. *Los discursos de adiós de Gn 49 a Jn 13-17* analitza curosament el vocabulari, precisa les fórmules estilístiques, examina amb atenció el material targúmic, intenta fixar l'origen del Tg Gn 49 (possiblement precristià) i acaba establint una comparació de tot el material precedent amb Jn 13-17.

En una llarga introducció, l'A. descriu la naturalesa dels «discursos d'adéu». No vol partir d'una definició abstracta de gènere literari, d'aquí l'exigent selecció d'obres que puguin oferir trets comuns. L'anàlisi acurada d'aquests textos permet a Cortès la presentació de l'element *material* del gènere, que rep la fisonomia de tres motius literaris: 1) El moribund (o el que puja al cel) crida els seus; 2) exhorta a les obres de misericòrdia; 3) parla del futur de la comunitat o de la fi dels temps. Es tenen en compte, endemés, una sèrie de fórmules estilístiques pre-

sents en l'element material: «cridar» (l'hebreu קָרָא, el grec καλέω), «ordenar» (l'hebreu צוה, el grec ἐντέλλομαι), «fills meus» (l'hebreu בְּנֵי, el grec τέκνα μου).

La finalitat del gènere literari és de més difícil individuació. En línies generals, és donar autoritat a una doctrina nova tot presentant-la com a profetitzada per llavis patriarcal.

Els motius literaris no són suficients per a l'estudi del text, cal examinar igualment les fórmules estilístiques del gènere. En aquesta mena de treball sempre hi ha el risc que els motius literaris i la llista de fórmules estilístiques es converteixin en una simple compilació de dades obtingudes d'un grup de textos, als quals prèviament i artificiosa s'ha donat el títol de «discursos d'adéu». L'A. és conscient d'aquest risc, per això fa constar clarament en el pròleg de la seva obra que les dades literàries són el resultat final d'un estudi inductiu-deductiu de textos, que ja de primera vista poden fer pensar en l'existència d'un determinat gènere literari. D'aquí la importància que revesteix l'estudi minuciós de les formes literàries més representatives, no exclusives, que donen fisonomia a aquesta *Gattung*.

La lectura d'aquesta obra posa en evidència la dificultat d'individuïr el *Sitz im Leben* en la comunitat. En canvi, el *Sitz im Leben* en la literatura no sembla tan difícil de descobrir. L'apocalíptica ajuda a situar, almenys ideològicament, un dels motius del gènere dels discursos de comiat. L'apocalíptica és útil sobretot per a comprendre el tercer element del gènere (frases sobre el futur de la comunitat o sobre la fi dels temps), i el procediment literari de la pseudonímia.

El midrash de tipus haggàdic juga un paper important en l'explicació d'uns discursos que se'ns presenten amb un marc històric. D'aquí la utilitat de la comparació de *Jub* 20 amb Gn 25,5-6. *Jub* 20 vol explicar el com i el quan del comiat per part d'Abraham dels fills de les concubines. Aquest comiat es fa tot recorreguent al gènere literari dels discursos d'adéu.

Tot seguit Cortès relaciona els discursos d'adéu amb el gènere sapiencial. Els homes experimentats en la saviesa la volen comunicar als altres, concretament als fills. El moment de la mort és el més indicat. En aquesta literatura el «conseller-savi» és anomenat «pare». El correlatiu «fills meus», tan comú dels discursos d'adéu, s'haurà de cercar igualment en la literatura sapiencial.

L'intent de definició d'aquest gènere és el resultat d'una llarga i pacient anàlisi de la literatura veterotestamentària, intertestamentària i neotestamentària.

L'obra està dividida en set capítols. En el primer s'estudien els textos veterotestamentaris: 1R 2,1-10; Jos 23; 1Mc 2,49-70; Gn 49; Dt 33 i Tobit. Després d'aquest detallat i curós examen, Cortès conclou que existeixen discursos d'adéu a l'A.T., no, però, el gènere literari com a tal, llevat de Tobit, obra relativament tardana.

En el capítol segon l'A. presenta el resultat d'una llarga consulta: Jubileus, Enok etiop, Testament de Jacob, Apocalipsi Siríac de Baruk (2 Baruk), Enok Eslau o Els Secrets d'Enok, Testament de Jacob

(copte), Testament d'Isaac (copte), Testament d'Adam. En la majoria d'aquest escrits es troben els tres motius literaris del gènere. Sobretot és important i il·lustratiu l'Enok etiop.

El tercer capítol està dedicat a l'estudi del Testament dels XII Patriarques. Aquesta obra és important per a l'estudi del gènere literari en qüestió, tal com es dedueix de l'estudi de cadascun dels testaments que la componen. Cortès pot afirmar: «Parece que con la aparición de nuestros testamentos el género discursos de adiós entra en su apogeo. El género, por aquellos tiempos, estaba tan en boga en los ambientes literarios que nuestro autor, que quería inculcar sobre todo unas verdades morales, echó mano de él para que, puestas en boca de un patriarca moribundo, como el de Gn 49, recibieran fuerza y solemnidad» (p. 164).

L'estudi del gènere literari de comiat en el Tg de Gn 49 i Dt 33 constitueix la matèria del capítol quart. L'A. es fixa molt en la importància de la tradició del *pesula* i en el lloc que ocupa en la narració targúmica la recitació del *shema*.

L'antiguetat de les tradicions del Tg Gn 49,1-2 és el tema estudiat en el capítol cinquè. En aquestes tradicions juguen un paper determinant les nocions de *shekinah* i de *shema*. Certament que la visió de la *shekinah* és gratuïta, però a voltes s'exigeixen certes condicions, com l'alegria: «La *shekinah* no descansa en un home trist» (*Shabb.* 30b; 30a; *Pes.* 117a). Per això Jacob, des de la venda del seu fill Josep resta privat d'ella fins que no coneix que el seu fill encara viu. Potser un desengany messiànic fa que Jacob, que frueix de la visió de la *shekinah*, no pugui manifestar als fills «el fi fixat».

En el capítol sisè l'A. intenta fixar el sentit d'una sèrie d'elements que, encara que accidentals, tenen la seva incidència en la determinació del gènere literari en qüestió. Així estudia el concepte de «testament», «clarividència del moribund», «falsificadors de profecies», «intercessió», «imitació», «reunir», «convocar», «mort».

La fase decisiva del treball de Cortès és el N.T. L'A. li dedica el capítol setè. En primer lloc analitza 1Tim 4,1ss. que, segons Cortès, no ofereix un discurs de comiat en sentit estricte, essent així que hi manquen el primer i el tercer motiu. Tot seguit estudia 2Tim 3,1-4,10, que posseeix materialment els motius típics del gènere, però no és catalogable com a exemple de gènere testamentari: «A nuestros vv. les falta aquel tono de artificialidad que contienen casi todos nuestros discursos de adiós: el testamento supuesto en boca de un personaje célebre» (p. 394). Però Cortès fa notar, i justament: «Aquí Pablo no podía adaptarse a las leyes del género. La proximidad de la muerte era para él un hecho real e histórico que le concernía directamente» (p. 394). Després s'ocupa l'A. de 2Pe: no obstant les nombroses exhortacions i prediccions, aquest escrit no presenta les característiques del nostre gènere. Tampoc Act 20,17-38 (el discurs de Milet) no ofereix una estructura clara del gènere de comiat. Finalment Cortès estudia amb especial atenció i detenció Jn 13-17, que quasi pacíficament la majoria d'autors consideren una secció destinada a fer comprendre la Passió com un discurs d'adéu.

Tanmateix, el nostre A. no creu que aquests capítols puguin ser considerats com un model clar de discurs d'adéu, essent així que hi manca el primer motiu.

La conclusió general de l'estudi és que el N.T. sobresurt per la seva independència en la manera de tractar el tema. Fins i tot en els casos en els què l'ús de l'esmetat gènere és clar i persistent (Jn 13-17; Act 20,17-38), els autors d'aquests escrits neotestamentaris fan una utilització lliure de les formulacions literàries. Principalment la literatura pseudoepigràfica està dominada per certa preocupació apologètica i amb la pseudonímia presenten els esdeveniments passats com a futurs. Els autors del N.T., en canvi, no se serveixen de la pseudonímia, potser perquè els esdeveniments encara eren recents i també per la llibertat creadora respecte del gènere literari. El record de l'últim discurs sembla haver influït en la literatura dels discurs d'adéu del N.T.

La importància del gènere es fa igualment palès en les obres que porten el nom de «testament»: *Testament d'Abraham*, *Testament de Salomó*, *Testament d'Ezequías*, «*Testamentum (in Galilaea) Domini nostri Jesu Christi*», *Testament d'Orfeu*.

L'obra de Cortès demostra la importància de la crítica literària en ordre a una exegesi seriosa. L'íntima unió entre forma i contingut, encara que no sempre en la mateixa mesura, n'és l'exponent més genuí. Tots els textos són estudiats de manera acurada. L'A. demostra un bon domini de la literatura intertestamentària, el que fa de la seva tesi un instrument de treball de gran utilitat, principalment per a l'exegesi neotestamentària. Act 20,17-38 i Jn 13-17 són un model de com l'estudi de la literatura intertestamentària és imprescindible per a una recta lectura del N.T.

El lector agrairà igualment la claredat en les divisions, en l'exposició i en les conclusions en una obra de la categoria científica com aquesta. Cal notar igualment la pràctica absència d'errates, llevat de *theologische* (p. 21) en lloc de *theologische*, *in heiligen* (p. 136, n. 94) en lloc de *im heiligen*, *J. Jeremías* (p. 545) en lloc de *J. Jeremias*, *Tranksgiving* (p. 482) en lloc de *thanksgiving*. Aquesta pulcritud en l'edició inspira confiança en les coses més importants.

Com a punts discutibles en la metodologia d'aquest treball creiem, en primer lloc, l'excessiu espai i importància que concedeix a l'estudi de J. Becker (*Untersuchungen zur Entstehungsgeschichte der Testamente der zwölf Patriarchen*, Leiden, 1970). En segon lloc, no es veu per què els verbs hebreus s'hagin d'anunciar en el *yiqtol*, com, p.e., a la p. 56. Algunes explicacions sobre què és la literatura sapiencial, què és el *shema'*, què és la *shekinah*, etc., semblen sobreres en una obra com aquesta. Respecte a qüestions de contingut, la distinció entre *Sitz im Leben* i *Sitz im Literatur* no queda adequada essent així que la primera no es donaria en l'anàlisi de textos si precisament no existís la segona. I sobre aquest punt el lector demanaria que l'A. es pronunciés personalment amb més claredat. La introducció a la p. 106ss. sobre la literatura apòcrifa en general és insuficient per a un no iniciat i discutible per a un iniciat. Què vol dir: «sus autores eran en general judíos»?

(p. 106). Sembla una petició de principi suposar, com es fa a la p. 484s., que Jesús inspirà un gènere literari que és precisament el que es fa servir per a fer-nos arribar el seu discurs.

Aquestes observacions no volen ser sinó exponent de l'interès amb què el censor ha llegit una obra destinada a prestar un gran servei a l'exègesi i a la teologia bíbliques.

Frederic Raurell

EVANGELISTA VILANOVA, *El coratge de creure* (Col. Saurí, 32). Facultat de Teologia de Barcelona (Secció Sant Pacià). Barcelona 1976.

Si ho havia de definir amb termes exactes, em seria difícil de catalogar l'obra d'E. Vilanova en algun dels compartiments en què habitualment se sol ordenar la literatura de tema teològic. I m'interessa molt de fer constar de seguida que no entenc pas aquesta dificultat de catalogació com cap demèrit ni de l'autor ni del seu treball. Ben al revés. Posat a qualificar, començaria per dir de manera categòrica que tenim al davant l'obra d'un teòleg complet. Un tractat sobre la fe? Sí, sempre que es descarregui la imatge de tractat de tot allò que en sol fer un discurs eixut, pretensiosament acadèmic i de mal pair. Un assaig teològic-pastoral sobre les qüestions individuals i comunitàries que deriven de la complexitat de la fe cristiana? També, amb la condició que no s'oblidi que un bon assaig d'aquesta mena no s'ha necessàriament de dispensar de discórrer segons totes les garanties d'un rigor crític i, si es permet el mot, tècnic inexorable, per bé que —justament en el nostre cas— gairebé sempre dissimulat amb pudor, que l'assimila a la categoria del tractat. Josep M. Roviva Bellosó, en l'excel·lent presentació amb què obre el llibre, ho diu així: «... el lector atent trobarà allò que és essencial al tema, però ho trobarà expressat més en la forma "impressionista" francesa, que no pas en la forma arquitectònica o musical germànica... Hi trobarà en tantes ocasions el que desitjava! Però ho trobarà en una frase simple i orientadora, no pas a la manera d'un llarg tractat» (p. 6).

E. Vilanova procedeix, pel que fa a l'estructura general del seu treball, segons un guió que podríem anomenar clàssicament sistemàtic. Comença amb una descripció comentada de la situació actual de la fe. Unes consideracions sobre la dificultat actual de creure provinent tant de les peculiaritats del nostre temps com de la mateixa realitat de l'església, tal com la tenim i com l'hem —sovint— de sofrir, en suggereixen unes de particularment interessants sobre el desvetllament de la fe i la seva creixença vinculada per necessitat a un seguit d'episodis crítics.

Segueix l'estudi dels camins de la recerca de Déu. El camí de la contingència, el de la consciència moral i el de l'obertura de l'esperit humà vers l'absolut. Camins que, sense deixar de ser els clàssics, es veuen, pel toc del tractament que en fa l'autor, il·luminats amb una llum nova. El mateix autor ho diu al final del seu treball amb aquestes paraules: «És sorprenent, amb tot, constatar com sovint antigues veritats poden satisfer

modernes necessitats, sobretot si s'aconsegueix presentar-les en funció de qüestions actuals. Això suposa saber plantejar bé els problemes, en funció d'un "ara" i "aquí" concrets» (p. 222). És igualment el que caldria dir del tema de les dimensions interna i externa de la revelació de Déu en Jesucrist i de la fe com a resposta a la revelació.

El tema de Jesucrist, testimoni de la fe, que es tracta a continuació, mereixeria també un comentari especial. L'equilibri que l'autor és capaç de mantenir-hi entre un Jesucrist històric, analitzat amb lupa crítica, humanament precari —per bé que segurament genial—, històricament concret i, doncs, limitat, testimoni de la fe segons l'epígraf sota el qual l'autor mateix posa tot l'apartat, i un Jesucrist gloriós, objecte de culte i de seguiment, ressuscitat i assegut a la dreta del Pare, plenament diví i fonament de la fe, és, em sembla, perfecte.

Són prou reconeguts l'interès i la competència d'E. Vilanova en el terreny de la història de la teologia i especialment de l'eclesiologia perquè no calgui insistir de manera expressa en la importància de les seves anàlisis sobre l'acte de fe i sobre el contingut de la fe tal com es formula en l'evolució dels «credos» bíblics fins al «Credo» de l'església. Tampoc no em sembla que pugui deixar-se de destacar el seu estudi sobre la dimensió eclesial de la fe, la seva concepció del magisteri eclesiàstic en termes d'esperança i l'anàlisi de la relació entre fe i litúrgia. El capítol final sobre l'acte de fe i l'acció política corona amb una colla d'aportacions amb marca de la casa —vull dir, amb els trets d'agudeses, de saviesa i de modèstia típics de l'autor— aquesta filigrana que porta per títol «El coratge de creure».

No voldria cloure aquesta presentació sense formular expressament, ni que sigui en termes sumaris, dues remarques de caràcter general que em sembla que corresponen força a la mentalitat i a les intencions d'E. Vilanova en redactar i en oferir-nos el seu treball. Em referiré en primer lloc a la seva evident preocupació per a expurgar la seva presentació dels trets fonamentals de la fe cristiana de tota derivació «bunkeriana». La fe no és, segons E. Vilanova, cap oasi enmig del batibull general on es pugui viure segur, tranquil i sense sobresalts. «És interessant de notar que Jesús no es preocupa gaire de la seva identitat. La seva identitat consisteix a identificar-se a la causa de Déu que és la causa de l'home, i a identificar-se amb la salvació i felicitat de l'home que és la causa de Déu» (p. 69). L'observació em sembla, a més de molt justa, característica del pensament de l'autor. No es tracta de muntar cap engranatge de seguretats —veres o falses—, sinó de viure i de comprendre la pròpia vida segons la paraula sobirana de Déu.

Un altre punt a subratllar és, a parer meu, la repugnància que manifesta E. Vilanova envers tota expressió arracional o irracional de la fe cristiana. Amb la seva afirmació que «...la intelligència està feta per a la recerca i no pas per a la submissió, sobretot quan aquesta pren el to d'una capitulació: l'evidència de la veritat és de dret la seva única regla. Li caldran sempre unes raons greus i serioses per a capitular» (p. 105) ateny potser la formulació culminant del seu particular «racionalisme». Acusar, tanmateix, E. Vilanova de pecar de racionalisme i de reduir el

contingut de la fe cristiana a un sistema doctrinal o racional fóra desconèixer no sols les seves intencions, sinó la seva valoració explícita de l'ortopraxi enfront de l'ortodòxia i la seva convicció expressada sovint en frases com és ara la següent: «...l'aspecte doctrinal del Credo està subordinat al dinamisme teològic» (p. 129). De tota manera no deixa de cridar —per a mi, favorablement— l'atenció la seva preocupació pels fonaments racionals de la fe que arriba, per exemple, a una afirmació d'antuvi tan xocant com aquesta: «Sense el dogma de Calcedònia, per exemple, no podria saber que Crist —el del meu trobament— m'ha salvat: després hauré d'integrar aquelles fórmules en la meua vida, transformar la veritat que se m'imposa» (p. 111).

Seria inacabable anar resseguint tots els aspectes i els detalls que fan extraordinàriament interessant el llibre d'E. Vilanova. Després del que porto dit em semblaria superabundant insistir encara en la importància i l'interès que té per a tot lector l'obra que he comentat.

R. Sala

RECENSIONS

J.O. BRAGANÇA, *Ritual de Santa Cruz de Coimbra*, Lisboa 1976.

La influència que tingueren els llibres litúrgics de la congregació canònica de Sant Ruf d'Avinyó sobre les comunitats catedralícies del migdia de França i de la Península Ibèrica des del final del segle XI, ha estat més intuïda que demostrada. Cal reconèixer, però, que aquesta deficiència en la coneixença dels nostres ritus litúrgics medievals és ocasionada, en gran part, per la manca gairebé total de llibres litúrgics provinents amb certesa de l'esmentada abadia provençal. L'extraordinari valor de l'edició del *Ritual de Santa Creu de Coimbra*, MS. 858 de la Biblioteca Pública Municipal de Porto, que el professor Bragança ofereix als investigadors, radica precisament en què aquest *Ritual* és un text copiat a Coimbra, els anys 1228-1230, que segurament reproduïx amb molta fidelitat un model provinent del mateix monestir de Sant Ruf. Els arguments que l'autor presenta per a demostrar-ho són força convincents. El *Ritual* conté els ordes de la benedicció i de l'aspersió de l'aigua beneïda, la benedicció de les candeles, de la cendra i dels rams, les lletanies dels dies de rogatives, els ordes de la recepció i de la professió canònica, el de la recepció dels conversos, i els ritus d'enterrament. L'edició del text és completada amb les referències als llocs paral·lels d'uns cinquanta altres manuscrits, entre els quals figuren molts escrits als països catalans, vuit folis dels manuscrits reproduïts fotogràficament, i l'índex de totes les peces litúrgiques que conté.

M.S. Gros Pujol

R. KACZYNSKI, *Enchiridion documentorum instaurationis liturgicae I (1963-1973)*, Torino 1976, Edic. Marietti.

En aquest extens «Enchiridion», l'autor, membre de la Congregació per al Culte Diví, ofereix d'una manera exhaustiva i molt manejable tots els documents romans publicats durant els deu primers anys de la reforma litúrgica promoguda pel Concili Vaticà II. La recopilació de tots aquests materials s'ha portat a terme per inspiració de Mons. Bugnini, i esdevé un veritable homenatge a la ingent obra que sota la seva direcció, primer, en el «Concilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia» i, després, en la «Sagrada Congregació per al Culte Diví», una unió de tècnics en qüestions litúrgiques ha portat a terme. La col·lecció s'inicia, com és lògic, amb la constitució conciliar «Sacrosanctum Concilium», i es clou amb el decret de promulgació del nou «Ordo Paenitentiae», publicat el dia 2 de desembre de 1973. Entre els 180 textos reproduïts, hom troba tots els documents oficials de la reforma, incloses les instruccions de tipus pastoral, les encíclics papals referents a temes litúrgics, i fins i tot els discursos on el Papa Pau VI s'ha referit a la problemàtica causada per l'esmentada reforma. Sembla que res no s'ha escapat a la tasca recopiladora de l'autor. Els documents són publicats en llur llengua original, que normalment és la llatina, i, quan foren publicats simultàniament en diferents llengües europees, s'ha escollit la versió francesa; una allocució papal és reproduïda en italià. Els documents van precedits de notes bibliogràfiques en les quals figuren l'edició oficial d'on han estat copiats, les traduccions oficials en les llengües anglesa, francesa, alemanya, espanyola, italiana, portuguesa i holandesa, i els més importants comentaris que se n'han fet. Un extens índex de més de 200 pàgines, posat per temes, clou el volum, i el converteix en un preciós i indispensable útil de treball per a tots els compromesos en la importantíssima tasca de portar a terme la reforma litúrgica del Concili Vaticà II.

M.S. Gros Pujol

J.O. BRAGANÇA, *Missal de Mateus*, Lisboa 1975.

Fa més de 15 anys que J.O. Bragança, professor de la Facultat Teològica de Lisboa, es dedica a l'estudi de les fonts i dels primers testimonis coneguts de la litúrgia romano-franca de l'arquebisbat de Braga, i la publicació d'aquest volum és un nou títol, de primera importància, en la seva nombrosa bibliografia sobre aquest tema. El MS. 1000 de la Biblioteca Pública de Braga n'és un dels manuscrits coneguts més antics, i porta aquest nom perquè procedeix de la parròquia bracarense de San Martinho de Mateus. Segons l'editor, el manuscrit és datable dels anys 1130-1150, i procedeix d'algun escriptori francès de la regió de Llemotges. Litúrgicament és un missal plenari de tipus gregorià gelasianitzat, que conté la litúrgia de la regió del Quercy, els principals testimonis de

la qual es troben en els llibres litúrgics dels monestirs de Figeac i de Moissac. Hauria passat des d'algun d'aquests centres a Braga, durant l'episcopat d'un dels primers arquebisbes bracarense, cosa molt versemblant si es té present que el segon arquebisbe, sant Gerald († 1108), havia estat monjo de Moissac i que, segons sembla, el seu successor Maurici Burdino procedia del monestir de Sant Marçal de Llemotges. El Missal de Mateus és un rellevant testimoni de les intenses relacions culturals i religioses que existiren entre Braga, Moissac i Llemotges, i la seva publicació és de gran utilitat per a conèixer ensems l'origen de la litúrgia de Braga i els ritus litúrgics aquitans a mitjan segle XII. L'edició del manuscrit és excellent en tots sentits i de fàcil consulta gràcies als nombrosos índexs que l'acompanyen. Les reproduccions fotogràfiques de vuit folis del manuscrit ens assabenten directament de les seves característiques paleogràfiques, i les notes posades a peu de pàgina, on són citats els llocs paral·lels de gairebé uns cinquanta manuscrits litúrgics europeus dels segles X-XIII, facilitaran posteriors recerques, especialment en l'estudi de l'evolució dels ordes dels sagraments i sacramentals que conté. Cal també recordar que l'estudi i edició del manuscrit ha estat portada a terme gràcies a la generosa col·laboració de la «Fundação Calouste Gulbenkian», de Lisboa.

M. S. Gros Pujol

R. METZ - J. SCHLICK, *Ideologías de liberación y mensaje de salvación*, Salamanca 1975, Edic. Sígueme.

El títol d'aquest llibre ens assabenta d'entrada de la temàtica general a la qual, l'any 1973, CERNIC dedicà el seu anual col·loqui «científic, interdisciplinari i pluriconfessional, sobre un tema d'actualitat referent a la vida de les esglésies cristianes». CERNIC, fundat l'any 1968 per R. METZ i J. SCHLICK, forma un equip d'investigació associat al Centre Nacional d'Investigacions Científiques (França) que, a més de proposar-se els objectius abans esmentats, té per costum, cada any, fer públiques les seves investigacions recollint en un llibre les ponències i les conclusions que donen forma a cada col·loqui. El llibre, doncs, que presentem ens ofereix els resultats del IV col·loqui del CERNIC celebrat a Estrasburg l'agost de 1973 amb el tema general de «ideologies d'alliberament i missatge de salvació».

El llibre està dividit en dues parts. La primera aplega sota el títol de «Ideologías y Liberación» les quatre ponències que podríem qualificar de caire més marcadament teòric; i la segona, amb el títol de «Puntos de impacto», recull cinc ponències i la conclusió del col·loqui, en les quals es fa palès l'interès per fer arribar el tema a nivell de la pràctica.

D'entre el grup de les quatre ponències que formen la primera part del llibre n'hi ha una que supera les altres i que cal destacar per la claredat i la precisió en l'anàlisi crítica que fa del tema. És l'exposició de

M. MERLE sobre: «Libertad y Liberación». En el nostre ordre de preferències, vindria després la ponència de P. VALADIER: «Las Liberaciones marxistas», ben construïda, però no tan clara com l'anterior. I tanca-riem la nostra tria d'aquesta primera part del llibre situant més o menys a un mateix nivell de qualitat, però per sota de les altres dues ponències esmentades, la de J.-M. POHIER: «Liberación y alienación. Aproximación psicoanalítica» i la de CH. DUQUOC: «Liberación y salvación en Jesucristo». En conjunt les ponències d'aquesta primera part del llibre, tret de la que hem qualificat de millor, no aporten cap novetat remarcable i es mantenen en un to discret. L'assaig teològic i històric hi predomina per sobre de la investigació teològica i històrica.

La segona part del llibre s'enceta, com ja s'ha dit més amunt, amb el títol genèric de «Puntos de impacto». Entre aquesta segona part i la primera hi ha una clara ruptura en la forma de tractar els temes. Aquesta ruptura, evidentment, és volguda pels ponents. Això fa que ens decidim explícitament a excloure qualsevol comparança valorativa entre les ponències d'una i altra part del llibre. Podríem dir, aquest és el nostre criteri, que aquesta segona part del llibre és ja «un altre llibre». Per tant, mereix que valorem el seu contingut no «en relació a» sinó per ell mateix. Les ponències d'aquesta segona part — d'aquest «altre llibre» — tenen la característica comuna d'analitzar la realitat viva, proposar o insinuar camins i models de sortida a la problemàtica inherent a aquesta realitat i fer veure com les esglésies — portadores del missatge d'alliberament proclamat i volgut per Jesucrist — no sempre han estat amatents i avui encara no ho són prou, a fer arribar aquest missatge a tots els homes. La idea-força d'aquest segon grup de ponències recolza sempre en el principi que no pot romandre hipotecada, ni per les esglésies ni per ningú, la força alliberadora de l'evangeli de Jesucrist. Cal, doncs, una praxis, sobretot per part de les esglésies, que tradueixi en fets el procés d'alliberament que el missatge cristià de si mateix proclama i reclama.

Totes les cinc ponències inicien el seu discurs partint de les realitats socials, polítiques o religioses que s'han viscut, així la ponència de J. BAUBÉROT: «Liberación social y reino de Dios. El ejemplo de los socialistas cristianos franceses (1882-1939)»; de les realitats que vivim actualment com en les ponències de J. GUICHARD: «Lucha de clases y anuncio de salvación», G. CASALIS: «Liberación y concientización en América Latina» i la de TH. WIESER: «La iglesia, signo de liberación y de salvación»; o també, d'aquelles altres realitats que, per la seva més recent actualitat, la problemàtica que comporten i les polsegueres que han aixecat, necessiten d'estudis clars i valents com per exemple la ponència de M.-TH. VAN LUNEN-CHENU: «La liberación de la mujer, oportunidad y exigencia de liberación para la iglesia».

Si cal manifestar les nostres preferències, hem de dir que ens plauen, sobretot, els treballs ja esmentats de M.-TH. VAN LUNEN-CHENU i de TH. WIESER; ambdues ponències posseeixen una profunditat i una agudesia que ens empeny a situar-les per damunt de les altres. Les ponències recollides en aquesta segona part del llibre, en aquest «altre llibre», les qualificaríem, en general, de molt suggestives, ben estructurades i amb

el to d'agressivitat necessària que els permet d'aconseguir, al nostre entendre, de ple allò que pretenien ser: «punts d'impacte».

Joan Mir

Víctor Manuel ARBELOA, *Aquella España católica*, Colección Materiales, 11, Salamanca (Ediciones Sígueme) 1975, 374 pp.

Prop d'una vintena de llibres i més d'un centenar d'articles porta ja escrits Arbeloa sobre la història religiosa d'Espanya en aquests dos darrers segles. Aquesta obra, que ara presentem, gairebé podríem dir que és paradigmàtica dels temes més freqüents en el seu estudi. Es tracta de 22 articles agrupats en cinc unitats temàtiques: *del anticlericalismo de izquierdas al anticlericalismo de derechas; España ¿país católico?; socialismo y cristianismo en España; jerarquía y pueblo; las cuestiones pendientes*.

D'altra banda, com assenyala Llorenç Gomis en el pròleg, l'autor reuneix en l'obra elements que, repetidament, s'han demostrat com explosius: religió i política.

Això fa que l'obra d'Arbeloa tingui d'una banda tot el contingut científic que li cal, per tractar-se de temes que té ben estudiats i coneguts, i de l'altra tingui la vivor dels temes que no són purament històrics sinó que, d'una manera o altra, tenen la seva projecció en el moment actual. Per això cal només tenir en compte, per exemple, els agrupats en el darrer capítol: separació Església-Estat, divorci, supressió del pressupost de *culto y clero*, concordat de 1953, secularització i llibertat religiosa, regionalisme. Temes agafats des de la perspectiva històrica, que no és pas la d'ara estrictament i que ajuden, per tant, a entendre les situacions d'ara.

En resum, una colla de treballs — fragmentaris en la presentació, unitaris en la concepció i en l'arrel — que contribueixen com ell sap fer-ho a aclarir la història religiosa d'Espanya.

Joan Bada

Oscar CULLMANN, *Vrai et faux ecuménisme*, Cahiers théologiques, 62, Neuchâtel (Delachaux et Niestlé) 1971, 75 pp.

L'obra, que com remarca el propi autor, no vol tenir cap referència pel seu títol a la del P. Congar (*Vrai et fausse réforme dans l'Eglise*), és un recull de tres articles. El primer, sobre els esforços reformadors del Concili Vaticà II examinats a la llum de la història de l'Església Catòlica, havia estat publicat, en alemany, a *Theologische Literaturzeitung*, 92 (1967) p. 1-22; el segon, sobre la tasca ecumènica actual a la llum de la història de l'Església, és la lliçó inaugural del curs 1968-1969 a la universitat de Basilea, i fou publicat, en alemany, a *Basler Universitäts-*

reden, 59; el darrer, sobre Ecumenisme, Bíblia i Exegesi, amb el seu influx sobre la marxa de l'ecumenisme, havia aparegut en l'obra de J. Leuba-H. Stirnimann, *Freiheit in der Begegnung. Zwischenbilanz des ökumenischen Dialogs* (Frankfurt a.M./Stuttgart, 1969) p. 31-39.

L'autor, que una vegada més fa professió d'ecumenista i recorda els seus neguits ecumènics quan això encara era mal vist, ofereix uns criteris de discerniment del moviment ecumènic, amb l'ànim de fer que superi tant l'activisme superficial com l'entusiasme sentimental. El camí que marca Cullmann, com ja tantes vegades ha repetit en les seves obres, com a únic vàlid és l'aprofundiment en els propis carismes de cada una de les Esglésies i el respecte als carismes de les altres esglésies germanes. L'Esperit, per la seva pròpia essència, realitza la veritable unitat solament en la diversitat dels carismes, essent vàlid també pel conjunt de les esglésies el mateix principi enunciat a 1Cor 12,4ss. i Rm 12,3ss. per a la unió a l'interior de la comunitat local. No es tracta, doncs, d'aconseguir la unitat per la via de la uniformitat, que comporta la supressió dels carismes, sinó d'analitzar aquests — això fa Cullmann tant en la perspectiva catòlica com en la protestant — a la llum del Nou Testament i de la història, per a fer ressaltar els aspectes positius, que cal integrar i els aspectes negatius, que cal superar.

Joan Bada

C.E.H.I.L.A., *Para una Historia de la Iglesia en América Latina*. Barcelona (Nova Terra) 1975, 282 pp.

Es tracta de les actes del I Encuentro Latinoamericano de la *Comisión de Estudios de Historia de la Iglesia en Latinoamérica*, que va tenir lloc a Quito del 3 al 7 de gener de 1973. El motiu de la reunió era ratificar els treballs previs per a la redacció d'una Història General de l'Església a l'Amèrica Llatina, que es preveia que podria iniciar la seva publicació a partir de l'any 1974. En certa manera aquest volum és com el volum 0 de l'obra i de per si mateix conté ja treballs importants, sobretot perquè per primera vegada la Història de l'Església a Amèrica és afrontada pels propis americans, no des d'una perspectiva europeïsta, que ha pogut moltes vegades desenfocar la visió i l'objectivitat de la problemàtica americana.

La primera ponència, obra del prof. Enrique Dussel, prou conegut per les seves obres (*Les évêques hispano-américains défenseurs et évangélisateurs de l'indien, 1504-1620* (Wiesbaden 1970), i *Historia de la Iglesia en América Latina* (Barcelona 1972)), fixa els criteris metodològics fonamentals d'una banda, però de l'altra, i això és ja important, inclou un repertori bibliogràfic referent a la història eclesiàstica americana.

La segona ponència fou llegida per Juan Villegas sobre els criteris generals per a una periodificació de la història eclesiàstica a Amèrica i va concloure, acceptada per l'Assemblea, que la millor era, avui per avui, la següent: la cristiandat americana (1492-1808); l'Església i els nous

estats (1808-1930); vers una església latino-americana (1930). A partir d'aquesta periodificació i repartint en àrees geogràfico-polítiques (Brasil, Caribe, Mèxic —inclosos els chicanos—, Amèrica Central, Colòmbia-Veneçuela, Andino-incaica, Cono sur), ha de plasmar-se aquesta història general, en la qual quedaren incloses també les esglésies protestants.

Una tercera ponència, a càrrec de Josep Barnadas, sobre la moderna evolució historiogràfica i la seva aplicació a l'Amèrica llatina, clou la primera part de l'obra.

La segona part és interessant per tal com inclou a càrrec dels responsables de cada una de les àrees les periodificacions pròpies i peculiars que han de vertebrar la posterior obra, però que ja en si mateixes comporten valors referencials.

Cal destacar el primer apèndix amb un esborrany i bibliografia sobre la història del Protestantisme a càrrec de Wilton Nelson San José.

Joan Bada